

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

«Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ

**Студенттер мен жас ғалымдардың
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»
XVIII Халықаралық ғылыми конференциясының
БАЯНДАМАЛАР ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
XVIII Международной научной конференции
студентов и молодых ученых
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»**

**PROCEEDINGS
of the XVIII International Scientific Conference
for students and young scholars
«GYLYM JÁNE BILIM - 2023»**

**2023
Астана**

УДК 001+37
ББК 72+74
G99

«GYLYM JÁNE BILIM – 2023» студенттер мен жас ғалымдардың XVIII Халықаралық ғылыми конференциясы = XVIII Международная научная конференция студентов и молодых ученых «GYLYM JÁNE BILIM – 2023» = The XVIII International Scientific Conference for students and young scholars «GYLYM JÁNE BILIM – 2023». – Астана: – 6865 б. - қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-337-871-8

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану-техникалық және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and young researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых по актуальным вопросам естественно-технических и гуманитарных наук.

УДК 001+37
ББК 72+74

ISBN 978-601-337-871-8

**©Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті, 2023**

ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ПСИХОЛОГИЯСЫ

Бексултанова Альмира Бексултановна

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Психология білім беру бағдарламасы, 4 курс студенті

Астана, Қазақстан

Ғылыми жетекші – пс.ғ.к А.М. Айтышева

Мақалада қарым-қатынас түрлері қарастырылады, сонымен қатар қарым-қатынаста қиындықтары туындайтындығы, қарым-қатынас психологиясын білуге көмектесетін мәселелер сипатталған. Қарым-қатынас өте маңызды рөл атқарады. Біз бір-біріміз туралы әртүрлі ақпаратты білеміз, оған қалай жауап беру керектігін түсінеміз. Қарым-қатынас психологиясы-бұл қарым-қатынас туралы ғылым, оның әртүрлі формаларын, түрлерін зерттейді, адамдар арасындағы қарым-қатынас пен қарым-қатынас мәселесін шешеді.

Кілт сөздер: қарым-қатынас, өзара әрекеттесу, қарым-қатынас түрлері, қарым-қатынас құрылымы қарым-қатынас тараптары, қарым-қатынас кедергілері, қарым-қатынас кедергілерін жеңу жолдары.

Кіріспе

Қарым – қатынас бұл адамдар арасындағы өзара әрекеттесуді сипаттайтын және адамның қоғам мен мәдениетке ену қажеттілігін сипаттайтын ұғым. Адам басқа адамдармен қарым-қатынас пен қарым-қатынас нәтижесінде жеке тұлғаға айналады. Қарым-қатынаста адам өзін-өзі анықтайды және өзін-өзі көрсетеді, өзінің жеке ерекшеліктерін ашады және дамытады. Мыңжылдықтар бойы бір-бірімен қарым-қатынаста әртүрлі ұрпақтарды білдіретін адамдар ақпарат алмасады, жинақтайды және сақтайды. Қарым-қатынастың арқасында қазіргі уақытта адамдар заманауи ғылыми және күнделікті білімге ие. Қарым-қатынас біздің туылған сәттен бастап пайда болады және адамға бүкіл өмірімен бірге жүреді.

Адам дамыған тұлғаға тән қасиеттердің ешқайсысы жоқ болып дүниеге келеді. Ол барлық осы қасиеттерді адамдармен қарым-қатынас арқылы алады. Қарым-қатынас баланың жалпы психикалық дамуының маңызды факторларының бірі болып табылады. Бала кезінен бастап балалар дыбыстарды тыңдайды, ата-аналарының еріндерінің қозғалысын бақылайды, таныс дауыстарды білгенде қуанады. Алғашқы күннен бастап олар сөйлеу дыбыстарын сіңіреді, сөздерді жинайды және жинақтайды. Осылайша, бала біртіндеп өзінің пассивті сөздік қорын дамытады, оны кейінірек белсенді қолдана бастайды.

Қазіргі уақытта бұқаралық ақпарат құралдарының дамуы ересектер мен балалардың бір-бірімен байланысын едәуір қысқартты. Дегенмен, тіпті ең жақсы телешоулар, онлайн ойындар, онлайн байланыс, баспа басылымдары, телефон арқылы сөйлесу тікелей байланыстың маңыздылығын алмастыра алмайды. Тірі қарым-қатынас кезінде сіз шынымен достар таба аласыз, жаңа эмоциялар мен әсерлерді сезінесіз, қызықты өмірлік оқиғаларға қатыса аласыз, бір нәрсені түсініп, бір нәрсені үйренесіз, тіпті өміріңізді толығымен өзгерте аласыз.

Гипотеза: қарым – қатынас адамдардың негізгі іс-әрекеттерінің бірі болып табылады, ол танымдық процестердің, эмоционалды-ерікті саланың дамуына ықпал етіп қана қоймайды, сонымен бірге жеке тұлғаның қалыптасуына әсер етеді. Мақсаты: қарым – қатынастың эмоционалды-ерікті саланың дамуына және баланың жеке басының қалыптасуына әсерін анықтау.

Пән: қарым-қатынас адамның негізгі іс-әрекеті ретінде.

Нысан: баланың өміріндегі қарым-қатынастың маңызы.

Тапсырмалар:

* адам өміріндегі қарым-қатынастың маңызы туралы педагогикалық, психологиялық, әдістемелік әдебиеттерді зерттеу;

* әр түрлі жастағы балалардағы қарым-қатынас ерекшеліктерін анықтау;

* қарым – қатынастың баланың жеке басының және эмоционалды-ерікті саласының қалыптасуына әсерін анықтауға зерттеу жүргізу.

Зерттеу әдістері: теориялық (психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау, қорытындыларды тұжырымдау); эмпирикалық (тест).

Қарым-қатынастың мәні: оның функциялары, жақтары, түрлері мен формалары

Қарым-қатынас-адамның әлеуметтік байланысының негізгі түрлерінің бірі. Қарым-қатынастың нәтижесі адамдардың бір-біріне өзара әсерін білдіреді. Қарым-қатынас категориясының мазмұны әр түрлі: бұл адам қызметінің түрі ғана емес, сонымен бірге сол әрекеттің шарты мен нәтижесі; ақпарат, әлеуметтік тәжірибе, сезім, көңіл-күй алмасу. Адамның өмірінде ол басқа субъектілермен қарым-қатынастан тыс, қарым-қатынастан тыс болатын ең қысқа кезең де жоқ [1, 66-бет].

Қарым-қатынаста мыналарды бөліп көрсету әдеттегідей: мазмұны, мақсаты, құралдары, функциялары, формалары, жақтары, түрлері, кедергілері. Мазмұн-бұл жеке байланыстарда бір адамнан екінші адамға берілетін ақпарат. Адамның қарым-қатынасы көп пәнді, оның ішкі мазмұны жағынан әр түрлі. Мазмұны бойынша қарым-қатынас ретінде ұсынылуы мүмкін [1, Б. 24]:

* материалдық-өз кезегінде субъектілердің өзекті қажеттіліктерін қанағаттандыру құралы ретінде қызмет ететін өнімдер мен қызмет объектілерімен алмасу;

* когнитивті – білім алмасу;

* белсенді – іс-әрекеттермен, операциялармен, дағдылармен алмасу (когнитивті және белсенді қарым-қатынас жиынтықта танымдық немесе оқу іс-әрекетінің әртүрлі түрлерімен байланысты қарым-қатынасты құрайды, онда субъектіден субъектіге көкжиегін кеңейтетін, жетілдіру және дамыту қабілеттерін беретін ақпарат беріледі);

• кондиционерлік-психикалық және әлеуметтік күйлермен алмасу. Кондиционерлік қарым-қатынас кезінде адамдар бір-бірін белгілі бір физикалық немесе психикалық күйге келтіруге арналған бір-біріне әсер етеді (мысалы, көңіл-күйді көтеру немесе бұзу, бір-бірін қоздыру немесе тыныштандыру, яғни бір-бірінің әл-ауқатына белгілі бір әсер ету);

* мотивациялық-мотивтермен, мақсаттармен, мүдделермен, мотивтермен, қажеттіліктермен алмасу. Мотивациялық қарым-қатынас өзінің мазмұнымен бір-біріне белгілі бір ниеттерді, көзқарастарды немесе белгілі бір бағытта әрекет етуге дайын болуды білдіреді (мысалы, бір адам екіншісінің әрекетке белгілі бір көзқарас қалыптасуы, белгілі бір қажеттілік өзектенуі және т.б.).

Қарым – қатынастың мақсаты-адамның осы әлеуметтік байланысқа ие болуы. Адамның қарым-қатынасы көптеген қажеттіліктерді қанағаттандыру құралы болып табылады: әлеуметтік, мәдени, танымдық, шығармашылық, эстетикалық, интеллектуалды өсу, адамгершілік даму қажеттіліктері және басқалары.

Мақсаттарына қарай былай бөлінеді [1, б. 40]:

* биологиялық-бұл ағзаны сақтау, сақтау және дамыту үшін қажет байланыс. Бұл негізгі органикалық қажеттіліктерді қанағаттандырумен байланысты;

* әлеуметтік-тұлғааралық қатынастарды, адамның жеке өсуін кеңейту және нығайту мақсаттарын көздейді;

* іскерлік-әдетте жеке тұлғаның кез-келген бірлескен іс-әрекетіне жеке сәт ретінде енгізіледі және осы іс-әрекеттің сапасын жақсарту құралы ретінде қызмет етеді. Оның мазмұны-бұл адамдардың ішкі әлеміне әсер ететін проблемалар емес, бос емес нәрсе;

- жеке-негізінен ішкі сипаттағы психологиялық проблемалар, адамның жеке басына терең және жақын әсер ететін мүдделер мен қажеттіліктер төңірегінде шоғырланған: өмірдің мәнін іздеу; мағыналы адамға, айналада болып жатқан оқиғаларға деген көзқарасын анықтау, кез-келген ішкі жанжалды шешу;

- * аспаптық-өзін-өзі мақсат етпейтін қарым-қатынас тәуелсіз қажеттілікпен ынталандырылмайды, бірақ қарым-қатынас актісінің өзінен қанағаттанудан басқа басқа мақсатқа ұмтылады;

- мақсатты – бұл белгілі бір қажеттілікті қанағаттандыру құралы ретінде қызмет ететін қарым-қатынас, бұл жағдайда қарым-қатынас қажеттілігі.

Адам өмірінде қарым-қатынас жеке процесс немесе белсенділіктің тәуелсіз түрі ретінде болмайды. Ол интенсивті және жан-жақты қарым-қатынассыз пайда бола алмайтын жеке немесе топтық практикалық іс-шараларға кіреді. Байланыс құралдарын байланыс процесінде бір адамнан екіншісіне берілетін ақпаратты кодтау, беру, өңдеу және декодтау әдістері ретінде анықтауға болады. Ақпарат тікелей дене байланыстары арқылы берілуі мүмкін: денеге тигізу, қолдар және т. б. ақпаратты адамдар алыстан, сезім мүшелері арқылы (бір адамның екіншісінің қозғалысын бақылауы немесе ол шығаратын дыбыстық сигналдарды қабылдауы) беруі және қабылдауы мүмкін. Адамда, осы мәліметтердің барлығынан басқа, ақпаратты берудің табиғи тәсілдері, өзі ойлап тапқан және жетілдірген көптеген мәліметтер бар. Бұл тіл және басқа да символдық жүйелер, оның әр түрлі түрлері мен формаларында жазу, ақпаратты жазудың, берудің және сақтаудың техникалық құралдары.

Қарым-қатынас мазмұнына сәйкес қарым-қатынастың келесі функцияларын бөліп көрсету әдеттегідей [1, б. 31]:

- * аспаптық функция - қарым-қатынасты іс-әрекетті орындау үшін қажетті ақпаратты басқару мен берудің элеуметтік механизмі ретінде сипаттайды;

- * интегративті функция-қарым-қатынасты адамдарды біріктіру құралы ретінде ашады;

- * өзін-өзі көрсету функциясы-қарым-қатынасты психологиялық контекстті өзара түсінудің бір түрі ретінде анықтайды;

- * трансляциялық функция-нақты іс-шаралар мен бағалау әдістерін беру функциясы ретінде әрекет етеді;

- * экспрессивті функция-тәжірибе мен эмоционалды күйлердің өзара түсіністік функциясы

Қарым-қатынас формалары бойынша өте алуан түрлі. Олар мыналарды ажыратады: тікелей, жанама, тікелей, жанама, жаппай және тұлғааралық. Тікелей қарым-қатынас дегеніміз-ауызша және вербалды емес құралдарды қолдана отырып, "бетпе-бет" табиғи байланыс, Егер ақпарат оның қатысушыларының бірі екіншісіне жеке берілсе. Жанама қарым-қатынас байланыс процесіне қосымша қатысушының делдал ретінде қосылуымен сипатталады, ол арқылы ақпарат беріледі. Тікелей қарым-қатынас адамға табиғат берген табиғи органдардың көмегімен жүзеге асырылады: бас, қол, Магистраль, дауыс сымдары және т.б. тікелей қарым-қатынас-бұл адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасының тарихи алғашқы формасы, оның негізінде өркениеттің дамуының соңғы кезеңдерінде жанама қарым-қатынастың әртүрлі түрлері пайда болады.

Делдалдық қарым-қатынас жазбаша немесе техникалық құрылғылардың көмегімен толық емес психологиялық байланыс ретінде қарастырылуы мүмкін, бұл қарым-қатынасқа қатысушылар арасында кері байланыс алуды қиындатады немесе уақытында алыстатады. Делдалдық байланыс қарым-қатынас пен ақпарат алмасуды ұйымдастыру үшін арнайы құралдарды қолданумен байланысты. Бұл табиғи заттар (таяқ, жердегі із және т.б.) немесе мәдени (символдық жүйелер, әр түрлі ақпарат құралдарындағы рәміздердің жазбалары, баспа, радио, теледидар және т. б.).

Бұқаралық коммуникация бұл бейтаныс адамдардың бірнеше, тікелей байланыстары, сондай-ақ әртүрлі бұқаралық ақпарат құралдары арқылы байланыс. Тұлғааралық қарым-қатынас қатысушылардың құрамы бойынша тұрақты топтардағы немесе жұптардағы адамдардың тікелей байланыстарымен тығыз байланысты. Бұл екі серіктестің психологиялық жақындығын білдіреді: бір-бірінің жеке ерекшеліктерін білу, эмпатия, түсіністік, бірлескен тәжірибе. Әлеуметтік психологияда тұлғааралық қарым-қатынастың үш түрлі түрі бар: императив (қарым-қатынас серіктесіне оның мінез-құлқы мен ішкі көзқарастарын бақылауға қол жеткізу, белгілі бір әрекеттерді немесе шешімдерді мәжбүрлеу мақсатында әсер етудің авторитарлық түрі); манипуляция (жасырын ниеттеріне қол жеткізу үшін қарым-қатынас серіктесіне әсер етуді көздейтін тұлғааралық қарым-қатынастың кең таралған түрі) және диалог (эгоцентристік, өзіне бекітілген көзқарастан әңгімелесушіге, нақты қарым-қатынас серіктесіне орнатуға көшуге мүмкіндік беретін байланыс). Қарым-қатынас құрылымы ондағы өзара байланысты үш тарапты бөлу арқылы сипатталады [1, б. 85]:

- қарым – қатынастың коммуникативті жағы-қарым-қатынас серіктестері арасында өзара ақпарат алмасу, білімді, идеяларды, пікірлерді, сезімдерді беру және қабылдау. Қарым-қатынас пен қарым-қатынастың әмбебап құралы-бұл сөйлеу, оның көмегімен ақпарат беріліп қана қоймай, сонымен бірге бірлескен қызметке қатысушылардың бір-біріне әсері жүзеге асырылады;

- * қарым-қатынастың интерактивті жағы-бұл іс-әрекеттермен алмасу, яғни қарым-қатынас жасаушыларға олар үшін кейбір жалпы әрекеттерді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін тұлғааралық өзара әрекеттесуді ұйымдастыру;

- * қарым – қатынастың перцептивті жағы-бұл адамдардың бір-бірін тәрбиелеу, тану және түсіну процесі, содан кейін осы негізде белгілі бір тұлғааралық қатынастар орнатылады және "әлеуметтік объектілерді" тәрбиелеу процесін білдіреді.

Қарым-қатынастағы ақпарат тек бір серіктестен екіншісіне берілмейді. Қарым-қатынас процесінде оның қатысушылары арасында ақпарат алмасу ауызша және вербалды емес деңгейде жүзеге асырылады. Негізгі, ауызша, деңгейде адамның сөйлеуі ақпаратты беру құралы ретінде қолданылады. Бұл сөйлеушінің еркі мен санасының белсенділігінің көрінісі ретінде жеке тұлғаның рухани өзгеруінің шарты болып табылады.

Вербалды емес деңгейде ақпаратты беру және оны қабылдау құралы ретінде адамның сыртқы келбеті мен экспрессивті қозғалыстары жатады. Олар көбінесе қарым-қатынас процесінде оқылатын адамның эмоционалды реакцияларын жобалайтын айна. Вербалды емес құралдар сөйлеу коммуникациясына маңызды қосымша болып табылады және қарым-қатынас процесін ашық етеді [2, 36-бет].

1.2 Қарым-қатынастың адамның психологиялық дамуына әсері

Бала туылғаннан бастап ешқандай қабілет жоқ, олардың дамуына тек бейімділік бар. Бейімділіктің өзі қабілетке айнала алмайды. Егер кішкентай бала басқа адамдармен қарым-қатынас жасау мүмкіндігінен айырылса, онда бұл оның психикалық дамуын едәуір кешіктіреді, ал өте үлкен шектеулер болған жағдайда қайтымсыз өзгерістер болуы мүмкін. Ғылыми және басқа әдебиеттерде көптеген сипатталған жағдайлар бар, олар адамдармен қарым-қатынас жасау мүмкіндігінен айырылып, Адам психологиялық тұрғыдан мүлдем дамымайды немесе оның дамуында артта қалады немесе психологиялық тұрғыдан нашарлайды, яғни іс жүзінде жануар тәрізді өмір салтына оралады. Баланың қалыпты дамуы үшін ересектермен үнемі байланыс қажет. Мұндай байланыстарды шектеу танымдық процестердің даму деңгейінің төмендеуіне әкеледі.

Адамның қабілеттерінің ешқайсысы адамның адамдармен қарым-қатынасынан тыс пайда бола алмайды. Айналадағы адамдар, біріншіден, адамдар игеретін қабілеттердің жалғыз тасымалдаушысы болып табылады. Екіншіден, бұл адамдармен қарым-қатынас адамға осы

қабілеттерді игеру үшін қажет. Үшіншіден, адамдардың қарым – қатынасы ұйымдасқан, оқу және дамыту. Төртіншіден, қабілеттерді дамыту процесін бақылау және бағалау қажет, бұл қабілеттер кімде қалыптасады, сол қабілеттерді қалыптастыратындармен тікелей байланыста не болады [3, б.95].

Адамдармен қарым-қатынаста адам жеке қызмет стилін дамытады. Мінез оның адамдарға белгілі бір әсер етуге арналған әрекеттерінен көрінеді. Мінез тек қарым-қатынаста ғана емес, сонымен бірге онда қалыптасады. Сонымен, ерте балалық шақта мінез-құлық ерекшеліктері ересектердің баламен қарым-қатынасының әсерінен дамиды. Ия, және ересектердің өзінде олардың басқа адамдармен қарым-қатынасының әсерінен мінез өзгеруі мүмкін. Ерік, тұлғааралық қарым-қатынаста көрінетін сезімдер басқа адамдармен қарым-қатынастың әсерінен дамиды. Мінез-құлық мотивтерін бір адамнан екіншісіне беру механизмін келесідей ұсынуға болады. Адам үшін маңызды адамдарға ұқсауға тырысып, адам оларға еліктейді, соның ішінде олардың мүдделерін қабылдайды. Маңызды адамдардың мінез-құлқы мен іс-әрекеттерін бақылап, оларды мақұлдай отырып, адам өзі үшін бақыланатын мінез-құлықты қабылдайды. Сайып келгенде, басқа адамдардың мінез-құлқының мотивтері жеке адам мақұлдаған, оның мінез-құлқының мотивтері мен қарым-қатынас тәсіліне айналады. Адамның психологиялық дамуына тәуелділік оның басқа адамдармен қарым-қатынасына байланысты. Егер адам осы қажеттілікті қанағаттандыру мүмкіндігінен айырылса, онда оның психикасында белгілі бір ауытқулар пайда болуы мүмкін: сөйлеудің әлсіз дамуы, қажетті коммуникативті дағдылардың болмауы, интеллекттің әлсіз дамуы, сезімнің дамымауы [4, 28-бет].

Адамдармен қарым-қатынас тапшылығы жағдайында сөйлеудің әлсіз дамуы адамның сөйлеу дамуының негізгі көзі ол сөйлесетін адамдар болғандықтан туындайды. Ерте балалық шақта бала күнделікті қарым-қатынас жасайтын ересектерге тікелей еліктеу арқылы сөйлеуді меңгереді. Шамамен үш жастан бастап баланың сөйлеу дамуы онымен қарым-қатынас жасайтын көптеген басқа адамдардың әсерінен болады. Ересек адам ретінде адам адамдармен қарым-қатынас және сөйлеуді дамытудың басқа көздері арқылы сөйлеу тұрғысынан дами береді. Мысалы, кітаптар оған байланыс арқылы да қол жетімді болады. Егер бала кезінен бастап балада адамдармен қарым-қатынас тапшылығы болса, егер бұл тапшылық болашақта жалғасатын болса, онда бұл адамның сөйлеу дамуында сөзсіз кемшіліктер болады және коммуникативті дағдылар мен дағдыларды жеткілікті түрде дамыта алмайды. Ең жақсы жағдайда, бұл адамда тұқым қуалайтын вербалды емес қарым-қатынас құралдарының салыстырмалы түрде қарабайыр жиынтығы болады. Сонымен қатар, оның тілді білуге және қолдануға байланысты ауызша қарым-қатынас құралдары болмайды.

Интеллекттің әлсіз дамуы келесі себептерге байланысты адаммен қарым-қатынас тапшылығының нәтижесі ретінде әрекет етеді:

- * сөйлеудің әлсіз дамуына байланысты;

- * адамның өзінен гөрі дамыған ақыл-ойы бар басқа адамдардың мысалында оқу мүмкіндігінен айырылуына байланысты.

Сезімдердің дамымауы келесі себептерге байланысты адамдармен қарым-қатынастың болмауының салдары ретінде әрекет етеді. Адамдар бірге болған кезде және одан да көп, олар бір-бірімен қарым-қатынас жасағанда, бір адамның тәжірибесі оған жанашырлықпен қарайтын екіншісіне тікелей беріледі. Бұл "инфекция" деп аталатын адамдардың бір – біріне тікелей эмоционалды әсер етуінің арнайы әлеуметтік-психологиялық механизмі арқылы жүзеге асады. Егер адамдар қарым-қатынас жасамаса, эмоционалды "инфекция" болмайды. Сонымен қатар, оқытудың басқа механизмі – "еліктеу" арқылы адамдар бір-бірін бақылайды, тәжірибені үйренеді, яғни мәдени нормаларға сәйкес өз сезімдерін білдіруге үйренеді.

1.3 Қарым-қатынас процесінде тұлғаның қалыптасуының бастапқы кезеңдері

Адамның әртүрлі жүйелерге қосылуы: биологиялық, экологиялық, әлеуметтік-жеке дамудың детерминанттары мен потенциалдарының өте күрделілігі мен гетерогенділігін анықтайды.

Адамның дамуы-қоғамдық өмірдің тарихи жағдайларымен анықталған біртұтас процесс. Адамның жеке дамуындағы биологиялық және әлеуметтік өзара әрекеттесудің нәтижесі-даралықтың қалыптасуы. Оның мәні адамның жеке тұлға ретіндегі қасиеттері мен іс-әрекет субъектісінің бірлігі мен өзара байланысы болып табылады, оның құрылымында адамның жеке тұлға ретіндегі табиғи қасиеттері жұмыс істейді; бұл бірігудің, адамның жеке тұлға, Тұлға және іс-әрекет субъектісі ретіндегі барлық қасиеттерін біріктірудің жалпы әсері оның барлық қасиеттерін біртұтас ұйымдастырумен және олардың өзін-өзі реттеуімен даралығы болып табылады. Барған сайын дараланумен бірге жүретін тұлғаның әлеуметтенуі адамның бүкіл өмір жолын қамтиды.

Тұлға қалыптасқан сайын оның психологиялық ұйымының тұтастығы, интегративтілігі артады, әртүрлі қасиеттер мен сипаттамалардың өзара байланысы күшейеді, дамудың жаңа потенциалдары жинақталады. Тұлғаның сыртқы әлеммен, қоғаммен және басқа адамдармен байланысының кеңеюі және тереңдеуі байқалады. Жеке тұлғаның ішкі белсенділігін қамтамасыз ететін психиканың тараптары ерекше рөл атқарады, оның мүдделерінде, қоршаған ортаға және өз қызметіне эмоционалды, саналы көзқараста көрінеді [6, б.54].

Бала өмірдің үшінші айында адамдармен эмоционалды қарым-қатынас жасау қабілетін анықтайды, ал бір жасқа толғанда оның экспрессиясы соншалықты бай болады, бұл ауызша қарым-қатынас тілін тез үйренуге, дыбыстық сөйлеуді қолдануға мүмкіндік береді. Адамдардағы қарым-қатынастың онтогенетикалық дамуынан, мектепке түскенге дейінгі негізгі кезеңдерді келесідей ұсынуға және сипаттауға болады [5, б. 10]:

* туғаннан 3 айға дейін. Баланың органикалық қажеттіліктерін қанағаттандыру құралы ретінде қызмет ететін биологиялық мазмұны, байланыс байланысы. Қарым-қатынастың негізгі құралы-апримитивті мимика және қарапайым жест-ишара;

* 3 айдан 10 айға дейін-негізгі сезімдердің бұзылуының басталуымен және жаңа әсерлерге қажеттіліктің пайда болуымен байланысты танымдық қарым-қатынастың бастапқы кезеңі;

* 10 айдан 1,5 жасқа дейін – когнитивті қажеттіліктерге қызмет ететін Үйлестірілген, ауызша-вербалды емес қарым-қатынастың пайда болуы. Тілді қарым-қатынас құралы ретінде қолдануға көшу;

* 1,5 жастан 3 жасқа дейін – пәндік іс-әрекет пен ойынның пайда болуымен байланысты іскерлік және ойын байланысының пайда болуы. Іскерлік және жеке қарым-қатынасты бөлудің бастапқы кезеңі;

* 3 – тен 7 жасқа дейін-табиғаттан немесе қолайлы байланыс құралдарынан алынған әртүрлі табиғи, деректерді таңдау мен пайдалануда ерік-жігердің қалыптасуы. Рөлдік ойындарға қосу нәтижесінде пайда болатын рөлдік қарым – қатынасты дамыту.

Мектепке түсу кезінде баланың интеллектуалды және жеке өсуі жеделдетіледі. Мектеп өмірінің басталуы-7 жастағы баланың жасы. 7 жастан 10 жасқа дейінгі бала бастауыш сынып оқушылары санатына жатады. Кіші оқушы-қарым-қатынас дағдыларын белсенді меңгерген адам. Осы кезеңде достық байланыстар белсенді түрде орнатылады. Құрдастар тобымен әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын игеру және достар табу осы жас кезеңінде дамудың маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Бала оқи бастағанда, оның қарым – қатынасы мақсатты болады, өйткені бір жағынан мұғалімнің, екінші жағынан сыныптастарының тұрақты және белсенді әсері пайда болады. Бала әлі күнге дейін бейсаналық түрде әртүрлі қарым-қатынас стильдерінің бар екенін ашады. Сондай-ақ, ол өзінің ерікті мүмкіндіктері мен белгілі

бір әлеуметтік батылдығына сүйене отырып, осы стильдерді бейсаналық түрде сынап көреді. Көптеген жағдайларда бала көңілсіз қарым-қатынас жағдайын шешу проблемасына тап болады.

Қорытынды

Адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасы іс-әрекеттен гөрі психологиялық даму үшін одан да маңызды. Бір-бірімен қарым-қатынаста жеке адамға қолжетімді емес міндеттер шешіледі. Өмірдің алғашқы күндерінен бастап нәресте ересектермен сөйлесе бастайды және бұл қарым-қатынас өмір бойы үзілмейді. Осындай қарым-қатынас арқылы бала психологиялық тұрғыдан оны жалпы адам және әсіресе қазіргі адам ететін барлық нәрсені игереді. Бұл оның танымдық процестерінің адами ерекшеліктеріне, олардың еріктілігі мен делдалдығына қатысты; және оның мінез-құлқының адами ерекшеліктері (мораль, этика, мінез-құлық мәдениеті); және оның жеке басының адами ерекшеліктері (ерік, қабілет, мінез, қажеттіліктер, сезімдер); және адами қатынастар (мейірімділік, әдептілік, жауаптылық және т. б.

Қарым-қатынас адамға әсер етудің объективті сыртқы факторы және сонымен бірге оның жеке тұлға ретінде өмір сүру формасы болып табылады. Жүргізілген практикалық зерттеулер эксперименттің бастапқы кезеңінде 2 "Б" сынып балаларында қарым-қатынас жасау қабілетінің деңгейі орташа екенін көрсетті. Балалар өте импульсивті, көбінесе өз пікірлеріне сүйенеді, яғни олардың еркі мен эмоциясы басқалардың, айналасындағы адамдардың еркі мен эмоцияларында басым болады, бұл өзара түсіністікке, көзқарасқа және түпкі мақсатқа жетуге әсер етеді.

Мектепте жүзеге асырылатын коммуникативті дағдылар мен дағдыларды арттыруға және қалыптастыруға арналған ұсынылған бағдарлама балаларға әсер етудің тиімділігін көрсетті. Эксперименттің бақылау кезеңінде балалардың коммуникативті дағдылары орта деңгейде, бірақ жоғары деңгейге ұмтылады. Балалардың көпшілігі бір-бірімен ортақ тіл табуды үйренді, яғни қарым-қатынас оңайырақ болды. Балалар аз импульсивті бола бастады, мінез-құлқын реттеуге, ұстамдылыққа, шешім қабылдауға үйренеді, тек өз қалауы бойынша ғана емес, сонымен бірге басқалардың пікірі. Мұның бәрі мақсатқа жетуге ұмтылатын, қажетті ақпаратқа ие, мақсатты баланың жеке басын неғұрлым тиімді қалыптастырудың алғышарттарына әкеледі. Яғни, қарым – қатынас дағдыларын қалыптастыру балалар өмірінің эмоционалды-ерікті саласына әсер етеді, балалардың сезімдері, тілектері, пікірлері өзгереді, танымдық белсенділік артады, сондықтан мүлдем басқа (ақылды, мақсатты, қызықты) тұлға қалыптасады.

Осылайша, жұмыстың мақсатына қол жеткізілді, қойылған міндеттер шешілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бочаров В.В. Жас антропологиясы. / В. В. Бочаров. - Санкт-Петербург.: Феникс, 2004. – 263 б.
2. Голованова Н. Ф. Баланы әлеуметтендіру және тәрбиелеу: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. / Н. Ф. Голованова. - Санкт-Петербург.: сөйлеу, 2004. – 272 б.
3. Глазунов Д.А. Психология. Дамытушы білім 2 сынып. / Д. А. Глазунов. – М.: 2010. – 185 б.
4. Дубровина И. В. білім берудің Практикалық психологиясы. / И. В. Дубровина. – М.: "Сфера" сауда орталығы, 2000. – 319 б.
5. Ермаков П. Е., Лабунская В. А. Тұлға психологиясы: оқу құралы. / П. Е. Ермаков, В. А. Лабунская. - М.: Эксмо, 2007. - 653 с
6. Зинченко В.П. Педагогиканың психологиялық негіздері (дамуды оқыту жүйесін құрудың психологиялық – педагогикалық негіздері Д. Б. Эльконина – В. В. Давыдова). / В. П. Зинченко. - М.: Гардарики, м2002. 243 б.